

ТРГОВИНСКИ УГОВОРИ ИЗМЕЂУ БОСНЕ И ДУБРОВНИКА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ: ДИПЛОМАТИЧКИ ОСВРТ

Др Невен Исаиловић
Историјски институт, Београд

Апстракт: Дубровачка општина имала је развијене односе са земљама у своме окружењу који су се, пре свега, заснивали на трговинској размени. Век и по пре него што су постали непосредни суседи, Босна и Дубровник су уређивали своје односе писаним исправама. Први уговори регулисали су управо питања трговине и заштите дубровачких трговаца у Босанској бановини. Та пракса се наставила и касније, а питања трговинских односа решавана су или у склопу већих и начелних међудржавних споразума свечаног карактера, или кроз мање повеље које су у потпуности биле посвећене проблему царина, слободе трговаца и промета робе и које су се тицале текућих прилика. Овим радом се анализирају дипломатичке особености тих исправа.

Кључне речи: Дубровник, Босна, уговори, трговина, дипломатика, формулари, средњи век.

Дубровачка комуна је током средњег века стекла благостање и обезбедила релативну независност својом привредном делатношћу, а пре свега трговином са балканским залеђем.¹ Највећу размену је имала са државама у непосредној близини – Србијом и Босном.² Током више векова, Дубровник и његове поседе окруживале су земље временом интегрисане у државу Немањића (Травунија и Захумље). Босанска бановина налазила се испрва у даљем залеђу, али је са њоме одржавана

¹ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine* I, Zagreb 1980; *Лексикон српског средњег века* (=ЛССВ), (пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999, 741–745 (С. Ћирковић).

² За ову тематику незаобилазне остају монографије и збирке студија Десанке Ковачевић Којић: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; D. Kovačević Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* I – Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 89–190; Иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007; Иста, *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles*, Belgrade 2012.

трговинска размена најкасније од краја XII века.³ Она никада није прекидана, сем у периодима ратовања у региону, а интензивирана је када је Босна постала непосредни сусед Дубровника средином 1320. године, након што је бан Стјепан II Котроманић преотео Хум Немањићима и њиховој властели. Расапом области Николе Алтомановића (1373) и повлачењем Балшића (1377), Твртко I је на копненом подручју, са свих страна окружио општину Св. Влаха својим краљевством.⁴ Од тог тренутка, па све до османског освајања у другој половини XV века, Босна и њене области били су главни пословни партнери Дубровчана, иако су повремено улазили са њима и у оштре сукобе, па и ратове.

Босна и Дубровник су имали веома разноврсне пословне односе, посебно од половине XIV века. Дубровчани су закупуљивали трговишта, права на експлоатацију рудника, приходе од разних царина и друга регална права, док су босански владари и великаши улагали свој новац и драгоцености на добит у Дубровачкој општини, те узимали зајмове од дубровачких трговаца и банкара.⁵ Из ових пословних односа произашли су бројни документи који су и данас сачувани – уговори, изјаве о дуговањима, признанице и разрешнице, белешке о покладима (депозитима).⁶ Међутим, најважнији и најтрајнији пословни однос између Босне и Дубровника, као државâ, била је трговина. Њено нормално одвијање било је тесно скопчано са функционисањем оба политичка субјекта. Дубровчани су у Босну углавном увозили луксузну робу, платно, морску со, разне прерађевине, а из ње извозили сировине (метале –

³ D. Kovačević, *Trgovina*, 9–14; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (=С. Ћирковић, *Историја Босне*), Београд 1964, 46–49; *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989* (уг. А. Ресо), Сарајево 1989. (посебно рад: Д. Ковачевић Којић, *Кулинова повеља и босанско-херцеговачки односи*, 37–44).

⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 88–92, 133–135; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 55–73.

⁵ D. Kovačević, *Trgovina*, 15–40; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnoj Dubrovniku*, Сарајево 1976; ЛССВ, 273–274 (С. Ћирковић), 326–329 (Д. Ковачевић Којић); С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад, 2002; Н. Лемајић, *Душанка Динић Кнежевић (30. новембар 1935 – 2. април 2005) (био-библиографија)*, Истраживања 16 (2005) 11–21; С. Мереник, А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Библиографија радова Руџе Ћук*, Историјски часопис (=ИЧ) 56 (2008) 15–20; Е. Куртовић, *Из историје банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку. Улагање новца на добит*, Београд 2010.

⁶ Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 124–129, 135–140; Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 35–45, 157–165, 209–214; Н. Порчић, *Дипломатички образци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012. (докторска дисертација); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Београд 2014. (докторска дисертација).

сребро, олово, бакар, затим минерале, дрво, восак, коже, вуну, разне животињске производе).⁷ Временом су дубровачко грађанство примали и поједини Босанци који су се бавили трговином, занатством, закупима или банкарством.⁸ Предмет наше студије биће управо уговорни и привилегијални документи којима су босански владари или обласни господари регулисали трговинске односе са Дубровачком општином.⁹ Неки владари су закључивали и уговоре о трговини са појединцима, мада нам је сада познат само документ који је краљ Томаш издао Николи Трогиранину (1449), док су слични уговори склопљени са дубровачким трговцима као приватним лицима или са трговачким друштвима, нажалост, изгубљени.¹⁰ Сачувани су само међудржавни јавно-правни споразуми и сви се они, осим једног, данас налазе у Државном архиву у Дубровнику.¹¹

⁷ D. Kovačević, *Trgovina*, 12–14, 19–34, 51–60, 116–125, 165–186; Д. Ковачевић Којић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971) 143–153; Ista, *La laine dans l'exportation des matières premières de la Bosnie médiévale*, in: *La lana come materia prima: i fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII–XVII: atti della prima Settimana di studio* (18–24 aprile 1969), a cura di M. Spallanzani. Firenze 1974, 289–290; Д. Динић Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982; Н. Лемајић, *Душанка Динић Кнежевић*, 11–21; D. Kovačević Kojić, *Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie: Estimation de la production (XIVe–XVe siècle)*, in: *Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäisch-ent Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, her. von Rudolf Tasser und Ekkehard Westermann, Innsbruck–Wien–München, 2004, 87–93.

⁸ С. Мереник, А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Библиографија радова Руже Ђук*, 15–20.

⁹ D. Kovačević, *Trgovina*, 9–18, 22–25, 33–34, 39–40, 43–51; ЛССВ, 362–363, 756–758 (С. Ђирковић). Напомињемо да, са друге стране, неће бити речи о исправама које су дубровачке власти издавале босанским владарима.

¹⁰ *Старе српске повеље и писма* (=ССПП) I–2, (пр. Љ. Стојановић), Београд – Сремски Карловци, 1934, 481; Д. Ковачевић, *Гдје је била ковница новца босанских владара*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине (=ГИД БиХ) 4 (1952) 275–276; Ista, *Trgovina*, 98–107; М. Ђунјић, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 335–337.

¹¹ У Архиву САНУ у Београду налази се четврта повеља босанског бана Матеја Нинослава Дубровнику. Док се два примерка Кулинове повеље чувају у Дубровнику, један се налази у Руској академији наука у Санкт Петербургу. Иако се тај примерак сматра оригиналом, у науци постоје спорења о његовом статусу. Видети: J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Paleografsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.*, *Radovi Staroslavenskog instituta* 2 (1955) 5–57; Ista, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka original iprave Kulina bana?* *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 4, Zagreb 1961, 73–86; G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana (Prilog pitanju ovjeravanja naših listina srednjeg vijeka)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (=GZM) nova serija (= n. s.) 12 (Istorija–Etnologija) (1957) 195–213.

Увидом у корпус доступних средњовековних докумената босанских владара и великаша може се утврдити да се нешто мање од 30 докумената на неки директнији начин односи на међудржавне трговинске односе. Прва сачувана аутентична босанска повеља управо је заклетва бана Кулина којом се обавезује да ће бити пријатељ Дубровчанима и штитити њихове трговце који долазе у Босну са својом робом.¹² Одредбе Кулинове повеље задржале су важност и после његове смрти и вероватно је управо то разлог због чега се каснији свечани привилегији и уговори, настали за време бановине, нису искључиво бавили питањима трговине, већ су настајали првенствено због регулисања општих правних односа и територијалних питања.¹³ Као краљ и зачетник новог државног устројства Твртко I посвећује велику пажњу трговини у својој повељи Дубровнику из 1378. Међутим, слично не чине његови наследници пошто они само потврђују одредбе које је прописао оснивач краљевства. Када је дошло до озбиљније децентрализације власти у Босни и обласни господари су, са своје стране, регулисали трговинске односе са Дубровчанима.¹⁴

За разлику од свечаних уговорних повеља које су подразумевале екстензиван текст, више тематских ставки, богатство формула и језика, као и раскошније спољашње особености, уговори о трговинским питањима који су настајали „ad hoc”, услед текућих потреба, били су једноставнијег формулара, концизнији и тематски конкретнији. Док су свечани уговори обично закључивани у важним приликама (почетак владавине, важне промене у држави, даровање територија, закључивање мира), дотле су они „обични” настајали према потреби (због конкретних спорова, ради обнове важности свечаних споразума или као вид додатне заштите, као гест политичке добре воље и сл.). Неколицина повеља односи се искључиво на ослобођење од царина или на посебне трговинске повластице. Ове исправе су, по својим укупним обележјима, стајале негде на пола пута између свечаних привилегијалних и „обичних” трговинских повеља.¹⁵

¹² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и тисама Србије, Босне и Дубровника I*, 1186–1321 (=Зборник), (пр. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011, 49–52; *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina*, passim.

¹³ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; D. Kovačević, *Trgovina*, 9–12, 15–25, 43–48.

¹⁴ D. Kovačević, *Trgovina*, 48–51; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 166–306; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387–1463)*, Zagreb–Sarajevo, 2006, 83–338.

¹⁵ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–517.

Како ни о једном од ових типова докумената није опширније писано у јужнословенској историографији, наш ће задатак бити да размотримо шта је одликовало трговинске уговоре, као и општије уговоре који су садржали одредбе од значаја за одвијање редовне и безбедне трговинске размене, које су средњовековни босански владари и обласни господари издавали Дубровнику, као своме најважнијем комерцијалном партнеру.

*

Опширни међународни уговори између Босне и Дубровника представљали су, дипломатички посматрано, свечане привилегијалне повеље којима су босански банови, краљеви и обласни господари својим партнерима даровали извесне повластице или уступали одређене земљишне поседе у замену за пријатељство, услуге или прописану (једнократну или, чешће, вишекратну) накнаду. Дубровачке обавезе биле су дефинисане кроз поштовање правних обичаја и плаћање трибута, а питање царина које су трговци били дужни да плаћају помиње се релативно често, посебно у XV веку.¹⁶

Чак и ако изуземо накнаде или трибуте које су Дубровчани плаћали према „старим српским обичајима”, као и због уступања Стона са Пељешцем, Сланског приморја и Конавала, град Св. Влаха имао је вишеструк финансијско-дипломатски значај за Босну и њене области.¹⁷ Већ је истакнуто да су дубровачки трговци били закупци владарских резервата, кредитори и банкари, али је кључно било одржавати пријатељство са овом приморском комуном због тога што се преко ње одвијао највећи део промета робе из Босне, односно у Босну. Иако је неправедно занемарен значај трговинске сарадње са општинама средњег Јадрана, Дубровник је, чини се, у сваком тренутку, имао примат.¹⁸ Стога су бројни међудржавни уговори садржали одредбе везане за питања дубровачке трговине у Босни.

Од трговине је, заправо, све и почело. Повеља бана Кулина позира Дубровчане да слободно тргују, не бојећи се никакве штете или

¹⁶ М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 203–257; D. Kovačević, *Trgovina*, 15–25, 43–51, 161–164; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.

¹⁷ М. Динић, *Дубровачки трибути*, 205, 209–226, 231–250.

¹⁸ D. Kovačević, *Trgovina*, 89–97; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 303–341.

присилног одузимања робе.¹⁹ Све четири исправе бана Нинослава, настале у периоду 1232–1249, садрже одредбе о трговини, иако су неједнаке дужине и репрезентативности, а нису сасвим јасне ни околности њиховог настанка. Основна одредба је била да Дубровчани могу слободно ходити по Босни са својом робом, без узнемирања и узимања десетка (10% царине).²⁰ Последње две су, већим делом, настале у Дубровнику где су их саставили општински писари. Имајући ту чињеницу у виду, можемо без дилеме закључити да су власти града Св. Влаха имале јасан интерес и жељу да обезбеде несметано пословање са једном државом у унутрашњости Балкана, каква је тада била Босна. Већ Нинослављеве повеље укључују и неке друге, са трговином делимично повезане ставке које се тичу уређења правних односа Босне и Дубровника (пљачке, спорови, питање одговорности, понашање за време ратног стања и слично).²¹ У време бановања Стјепана II, повеља о дубровачким повластицима (1332) регулише практично само правна питања, вероватно зато што су други односи већ били дефинисани важећим одредбама ранијих уговора. Трговина се помиње само посредно, и то у контексту решавања спорова насталих око дуговања или у вези са случајевима пљачке Дубровчана у Босни.²²

¹⁹ ...вси дѣрвовчане кире хѡде по моемѡ владанию трѣгѡвѡке, гѡдѣ си кѡто хѡке крѣвати, годѣ си кто мине, правовѡ вѣровѡ и правымѡ срѣцемѡ дрѣжати е безѡ вѡсакое зѡледи, развѣѣ ѡо ми кѡто да своиноѡ волоѡв поклонѡ, и да имѡ не вѡде вѡдѡ моихѡ чѡстѡвниковоѡ силе, и до колѣ ѡ мене вѡдѡ, дати имѡ свѣтѣ и помокѡ, какоре и сеѡвѣ, коликорѡ моге, безѡ вѡсега зѡлога примысѡла (*Зборник*, 49–52).

²⁰ ...да хѡде власи свѡбодно, ихѡ добиткѡ, тако како соѡ ѡ бана Коѡлина хѡдили, безѡ все хѡбе и зѡеди: а ѣ коѡдѣ овлада, тоѡдѣ си хѡдите пространѡ и здраво, а ѣ приѣти какоре самѡ сеѡвѣ, и навкѡ давати од все зѡеди (прва – *Зборник*, 139–140); ...и да свѡбодно хѡдите ѡ моеи земли, да ви нѣ десетка никогаре (друга – *Зборник*, 141–142); ...и по земле и владание мое и моихѡ сынѡ да си хѡдите свѡбодѡно и пространѡ бесѡ вѡсакѣ десѣцине и бесѡ никерѣ инѡне дание, и паче да мои кѡмети и мои людие и мои владальци да ви любе и да ви хѡране вѡдѡ зла сѡ правовѡ веромѡ (трећа и четврта – *Зборник*, 153–155, 181–183). Ослобађање од царина у првим вековима босанско-дубровачке економске сарадње било је вид стимулације трговине.

²¹ ...и ако некѡто вѡдѡ моихѡ кѡмети или вѡдѡ моихѡ людие чине ви кривинѡ, да се при предѡ мноѡвѡ, и га да имѡ сѡдѡ прави сѡдѡ, и тако ви га правинѣ не чинѡ, то то га кривѡ, и ако сѣ разѡратитѣ сѡ кралѣмѡ рашьки, да васѡ не дамѡ ни вашѡ добитекѡ, паче да ви ѡхранѡ сѡ вѡсѣмѡ вашимѡ добиткомѡ; и ѡо се чинило пре и послѣ, да сѣ при, и да не изѡма (*Зборник*, 182). Видети и: М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 46–53; J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke cirilske isprave*, *Slovo* 6–7–8 (1957) 311–334.

²² ...и ако Бошинанинѡ ѡзѡме добитакѡ дѡвровачки на верѡ, а книга вѡде ѡ дѡвровници, ако кнезѡ и сѡдиѡ пошлю да кѡ книга права, да кѡ верована, да плати

Начелна повеља бана Твртка, коју је издао почетком своје владавине (1356) на латинском језику и која потврђује до тада важеће законе и обичаје, као и права Дубровчана да тргују у Босни, издата је на молбу тадашњих млетачких власти у Дубровнику, а за време рата између Угарске и Венеције.²³ Са проглашењем краљевства, Твртко је одлучио да изнова уреди односе са градом испод Срђа, а нови уговор из 1378. је, поред ставки везаних за дохотке, имао опширне одредбе везане за трговину. Оне се ослањају на раније уговоре: Дубровчани су били слободни да тргују у Босанском краљевству, а краљеви службеници и поданици их нису смели узнемиравати или пљачкати. Свака штета требало је да буде надокнађена, јер је, примајући трибуте, Твртко био дужан да штити дубровачке трговце.²⁴ Посебно је наглашено стицање нових територија у суседству Дубровника који је од 1377. био сасвим окружен Босном.²⁵

ДѢрвочанинѢ и безѢ прѣставштине; ако ли татѢ или хѣсарѢ ѡзме ДѢрвочанинѢ ѡ бановѢ владаню, тко се ѡвѣ, да плати ДѢрвочанинѢ и безѢ прѣставштине, а гвсподинѢ банѢ всаки ѣѢ волова на свою главѢ и да се не врате. Яко ратѢ вѢде, часа БогѢ ѡлиши, мегю БоснѡмѢ з ДѢрвочанинѡмѢ, да да гвсподинѢ банѢ СтепанѢ рокѢ ДѢрвочанинѡмѢ ѣѢ мисеца, да си погю ѡ ДѢрвочанинѢ слободно (ССП I-1, Београд – Сремски Карловци 1929, 43–45). Видети и: Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, Стари српски архив (=ССА) 6 (2007) 35–54.

²³ ...nos vobis obligamus quod omnes mercatores vestre civitatis cum suis mercantiis ad fidem et gratiam, protectionem nostram suscipimus(!) et vestram comunitatem servare in iuribus, libertatibus, consuetudinibus, protectionibus, prout a prefato Stephano bano, predecessore nostro, novimus vobis concessum et conservatum (Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 139–150).

²⁴ ...и записахѢ и шевновихѢ и больше испљьнихѢ вѢвсакѢ слободѢ и чистотѢ, да си имаю тези ѡвѣте и законе и повелѣ и трѣговѣчѣкѢ слободѣ тврѣде и непотворене и никимѢ шѣѣмѣ...да има ходити дѢрвочѣчѣкѢ трѣгѢ и трѣжѣци слободно и никимѢ не вѢзбранѣно по всои земли и дрѣжавѣ краљѣвства ми, да не има никто за нихѢ ни за нихѢ трѣгѢ похѣватити или чимѢ забавити, ни властелинѢ ни властеличиѣѢ ни кто люво ни малѢ ни великѢ: ако ли кто дрѣзне и потвори слово краљѣвства ми, и ѡзме имѢ што вѢ власти краљѣвства ми, да има нимѢ платити краљѣвство ми и своѢ коморе, а кривца того да иште краљѣвство ми; и шевштава се краљѣвство ми, да имамѢ нихѢ владаниѢ вљюсти и шевваровати вѢдѢ гѢсе, шѣѢ тѢдѢбе, вѢдѢ всаке злобе и силѢ; и кѣсе се шевѣтѢѣк краљѣвство ми, ако кто име што говорити или насилувати градѢ ДѢрвочанинѢ за сизи дохѣдѣѣѣ, кои имаю давати краљѣвствѢ ми, да има краљѣвство ми шѣѢ тога нихѢ вранити, и помагати, да им се нѣѣкоѢ чѣтѢ ѡ владаню или ѡѣ трѣговѣѢ не ѡчини за то (ССП I-1, 75–83). Видети и: D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 614–723.

²⁵ И ѣа БогѢ не даи, и слѢдѣи се нѣѣкоѢ врѣме, и не вѢде сиѣзи землѢ ѡ власт(и) краљѣвства ми, ТрѣбинѢ и Конавли и Драчевице, волѢ краљѣвство ми не сѣврѣши и не шѣправи више речѣнога и не плати трѣжѣѣ, годѣ не шевваровати владаниѢ, или наѣѣ

Каснији босански краљеви само су сумарно потврђивали Тврткову повељу, те о трговини није било ни речи. Но, ставке су задржале валидност и биле су укључене у општу фразу о потврђивању и учвршћивању ранијих повластица и уговора.²⁶ Изузимајући исправе о ослобађању од неправедно наметнутих царина, једини босански краљ, након Твртка I, који је у свечаној уговорној повељи Дубровнику поменуо трговину је последњи владар из династије Котроманића – Стефан Томашевић (1461). Он је, међутим, био мотивисан конкретним питањем са којим се суочио – проблемом извоза неболаног (нежигосаног) сребра из Босне у Дубровник, што је практично било кријумчарење. Уговором се предвиђа одузимање искључиво сребра без жига о плаћеној царини, те забрањује колективна одговорност трговаца за штету коју је нанео појединац.²⁷

Након смрти Твртка I (1391) одређени великаши, суседи Дубровника, искористили су прилику да иступе самостално. Тако су браћа Санковићи прво уступила Дубровчанима Конавле, а затим им је војвода Радич издао гаранције слободе трговине у његовој области.²⁸ Оба

нихъ нѣкога четета за шнѣ дохѡдькѣ, да краљѣвство ми не има питати ѡд нихъ онога дохѡтка ни кто ини по краљѣвствѣ ми, ни шни да сѣ дрѣжани давати га (ССП I–1, 80).

²⁶ ...како да бисмо и миї по шбичаю речене госпѡде нѣмѣ потврѣдили и ѡстановити прѣвихъ нашихъ швѡбѡдѣшине, закѡне и ѡвѣсте и повелѣк госпѡде срѣбѣске, рашке и бѡсанѣске (ССП I–1, 172–175). Видети и: С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабиче Дубровнику*, ССА 6 (2007) 167–182.

²⁷ ...щѡ би годи нихъ трѣговци или нихъ слѣзге срѣбра носили из нашега рѣсага ѡ Дѡбровникъ или инѡде, кѡде имѣ драго, щѡ би се годи нашло ѡ кога нихъ трѣговацъ или слѣзга срѣбра неболана, да мѡ се не море ино ѡзети срѣбро него шнолико само, колико се наиде срѣбра неболана, а шнои, щѡ ѣ болано, да понесе на слѡбѡднѡ или мѡ ѡ Дѡбровникъ или инѡда, кѡда мѡ драго, без ниедне забаве краљѣвства ми ни властѡу моишъ и ни власника ни цариника нашихъ...да ѡдѣ сада напрѣда не бѡде никадарѣ веќе ѡ нашемѣ рѣсагѡ ниедномѡ дѡбровчанинѡ ни слѣгамѣ нихъ ниеднога прѣѡзма ни за едно тѡѣ прѣѡзжне, него да се наиде по законѡ, тко бѡде дрѣжанѣ, шнаи истацѣ да има платити, а да се правомѡ не може ѡзети за кривога ниедно имание правога (ССП I–2, 162–165). Видети и: D. Kovačević, *Trgovina*, 46–48, 102–105; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, Грађа о прошлости Босне (=ГПБ) 2 (2009) 153–168.

²⁸ Нека од ових питања покренуо је већ казнац Санко у свом писму Дубровчанима (насталом око 1359/1361. године) у коме је тражио протекцију у виду смањења цена, али је први прави уговор о трговинским повластима сачинио тек његов син војвода Радич Санковић (1391). ССП I–1, 103–104, 123–127; С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 113–127; А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 75–86; Исти, *Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима*, ГПБ 2 (2009) 35–44.

чина су била својеврсна узурпација краљевских и државних права, а цела ствар је имала и симболички одраз у употреби црвеног воска за отисак великашких печата.²⁹ Радич је укинуо и царине, а дароване повластице ослањао је на обичаје ранијих босанских банова, али и српских и хумских господара.³⁰ Иако су Санковићи нападнути због оваквих акција, већ 1397. и кнез Павле Радиновић издаје сличну повељу Дубровчанима, а основано је претпоставити да није изостао ни сличан акт Сандаља Хранића. Павле се, међутим, задржао на изјавама о слободи трговања и заштити трговаца, не помињући укидање царина.³¹ Да су царине постојале сведоче не само подаци из других извора, већ и неке касније повеље краљева, Павловића и Косача.

Од свих родова обласних господара, Павловићи су у скоро свим својим свечаним уговорним повељама издатим Дубровнику регулисали и питање трговине, чак и у неким које су се примарно тицале питања уступања Конавала. У томе је предњачио војвода Радосав Павловић. Одредбе везане за ово питање биле су прилично опште и на трагу ранијих – гарантована је слобода кретања трговаца са робом, као и заштита „од сваке забаве”.³² Дубровчани који су имали спор са његовим покој-

²⁹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. II A. Bosanske povelje*, GZM n.s. 4–5 (1949–50) 129–196; Isti, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. A. Kancelarija Sankovića. B. Kancelarija Jablanića*, GZM n.s. 6 (1951) 84–89; Isti, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976, 75–81; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 230–233.

³⁰ ...да vsаки ДѢрвовчанинѸ ходи с трѣгомѸ и всѸ трѣга свѸбѸдно по всѸмѸ моѸмѸ владаниѸ и гди годи Ѹ ѡзмѸгѸ дохитити [... ...] ни царине нѸ силѸ ниѸ кднѸ неправдѸ, неѸ ли да имѸ сѸ всѸ доб[... ...] стипана и Ѹ бана стипана и Ѹ ТврѸтка [... ...] ѸпѸкини дѢрвовчкѸи Ѹ всѸ повелѸ и свѸбѸч[... ...] госпѸде срѸпѸске и бѸсанѸске и хѸмѸске (ССП I–1, 126–127). Видети и: А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 75–86. Радич је био једини великаш који је укинуо царине Дубровчанима.

³¹ ...да самѸ ДѢрвовникѸ приѸтѸлѸ виранѸ и да приѸмѸ градѸ ДѢрвовникѸ и да свѸбѸдамѸ ниѸ трѸговцѸ и ниѸ трѸгѸ вдѸ всакога зла всѸдѸ кѸди вѸдѸ моѸѸ досѸѸки и да моѸѸ ниѸ трѸговци свѸбѸдно дохѸдити с трѸзми и с потрѸвама по всѸи моѸи дрѸжавѸ и по всѸиѸ кон насѸ слѸшаѸ стоѸѸти колико имѸ вѸдѸ лѸпко, и пакѸ свѸбѸдно поѸѸи са всѸмѸ беза сваке забаве свѸбѸдени и свѸаровани (ССП I–1, 245). Видети и: А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 99–110. Овај документ је, по неким својим обележјима, својеврсни претеча „обичних” повеља о заштити трговаца и слободе трговине.

³²и свѸтоѸва госпѸство ми бит_имѸ срѸчани прѸѸтѸлѸ и вѸѸрни до вѸка, и ниѸ трѸговцѸ и люди толико га вѸнда РадосавѸ колико моѸи последни и тко менѸ слѸша свѸбѸдати и свѸрати вдѸ сваке злобѸ и шѸтѸ по своѸи моѸи дрѸжавѸ и вѸздѸ, дгѸ вѸдѸ моѸи досѸѸки (1420 – ССП I–1, 567–568); ...и свѸитѸѸ госпѸство ми бити имѸ срѸчани и вирни приѸтѸлѸ до вѸка и ниѸ трѸговцѸ и лѸди и иманѸ свѸбѸдати по своѸи

ним братом Петром су амнестирани (1421). Чак се и уговором о миру после Конавоског рата (1432), који се тицао територија, а не трговине, посредно наводи да су Дубровчани слободни да ходе по Радосављевој земљи.³³ Од важнијих Радосављевих повеља, само се у даровници његовог дела Конавала из 1427. године, где је фокус био на територијалном уступку и дубровачкој накнади, не наводи питање заштите трговаца.³⁴ Док се у потврди уговора коју је издао војвода Иваниш Павловић (1442)³⁵, из неког разлога, трговина непосредно не помиње, она поново налази своје место у уговорној повељи последњих Павловића – Петра и Николе из 1454. Ту се јављају и нове одредбе: о „правим царинама”, као и о року од 6 месеци који се мора оставити Дубровчанима да са својом имовином напусте земљу Павловића у случају рата.³⁶ Сличну меру је исте године, уз двоструко краћи рок, предвидео и мировни уговор између херцега Стјепана Вукчића Косаче и Дубровника.

Уговори Косача и Дубровника оскудни су у подацима о питању трговине. Вероватно је тачна Чремошникова мисао да је Сандаљ зак-

мочи држави, и всѣди, кѣди наша моѣь море досеѣи, и всакѣ, тко насѣ слѣша да ихѣ саваѣда и шварѣе ѡда всакое злобе и щете...И всакое врѣсте чловикѣ дѣбровачки и с иманѣемѣ да е волањѣ ходити по нашои држави слободно и шпетѣ походитѣ са всимѣ бе забаве како и ваѣда (1421 – ССПП I–1, 573–577); ...да смѡ дѣбровникѣ добри и вѣрни и срѣчани пригательк, и да нихѣ трѣговци и нихѣ благо саваѣдамѡ, и да нихѣ властеле дѣбровачке и нихѣ слѡгкѣ за ниеднога чловика волю ни за страхѣ ни за пѣнезкѣ, за ниеднѡ продаиствѡ завѡ до днѣ и до виека да не вставимѡ за всакѡ подобнѡ дѣлѡ (1423 – ССПП I–1, 585–591).

³³ ...да може стоѣати и ходити слободно по земли госпоцтва ми како то всаки дѣбровчанинѣ... (ССПП I–1, 617–627).

³⁴ ССПП I–1, 592–606.

³⁵ ССПП I–2, 100–104.

³⁶ ...шѣѣтова госпоцтво ни...да нихѣ трѣговци и нихѣ лѣдне слободно бѣдѣ ходити по нашемѣ рѣсагѣ и стати и трѣговати и ѣ инкѣ рѣсаге миновати з главами и с иманиемѣ нихѣ, да се не бое ниеднога хѣдога ни заврѣтицкѣ ни посишного дара ни коега прѣѣзѣма али прѣдѣѣжѣниа еднога за дрѣгога, да не може искати неголи истацѣ, кои би дѣжѣнѣ биѡ, плаѣкаѡѣе праве царине, кое сѣ биле за врѣмена кнеза Павла и господина воеводе Петра и господина воеводе Радосава и господина воеводе Иваниша. Шѣце имѣ шѣѣтова госпоцтво ни...ако би се догодило коѡе годѣе размирие мегѣ наами с властели дѣбровачцими...да не можемо ни хоѣемо посеѣи наа нихѣ дрѣжавѣ ни на нихѣ лѣди ни наа нихѣ имание ни наа нихѣ трѣговце, шѡ имѣ не приповѣмо прѣво тога на ѣ мѣсеца по нашихѣ покѣсарихѣ, а ѣ шѡихѣи ѣ мѣсеца да могѣ миновати своимѣ благомѣ по нашемѣ рѣсагѣ слободно безѣ ниедне забавкѣ (ССПП I–2, 148–151). Овакву одредбу садржи и повеља бана Стјепана II из 1332. године. Видети нап. 22.

ључио неки општи уговор о пријатељским односима са Дубровником, који је био фокусиран управо на трговину. Та повеља је, као што смо рекли, могла настати када и она Павла Радиновића (1397), али није сасвим јасно како је изгубљена и зашто се на њу директно не реферише у каснијим исправама.³⁷ Односе Косача и града Св. Влаха оптерећивали су дугогодишњи спорови око трговине сољу у Новом, али су они тек доцније нашли свој одраз у дипломатичкој грађи.³⁸ Свечане повеље којима су се регулисали уступање дела Конавала и опште повластице не помињу трговање Дубровчана у области Косача.³⁹ Тек уговор о савезу кнеза Владисава Херцеговића (1451) и уговор о миру са херцегом Стјепаном Вукчићем Косачом (1454) садрже опширне одредбе о трговини. Док се Владисав обавезује да он и његови људи неће узнемиравати трговце који долазе у његову област, нити наметати царине на продају соли осим на четири од давнина предвиђена места⁴⁰, дотле херцег Стјепан поред опште слободе трговине, без узнемиравања и уз плаћање само „правих царина”, гарантује Дубровчанима и да ће им у случају рата (било да је избио по наређењу турског цара или спонтано) дати три месеца да се са робом повуку из његове области.⁴¹ Такође је регулиса-

³⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. C. Kancelarija Kosača – 1. Hranići i 2. Vlatkovići. D. Kancelarija Nikolića – Vukosalića. E. Bosanski feudalci – kancelarija Hrvatinića*, GZM n.s. 7 (1952) 273–274.

³⁸ С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, према регистру (со, солане); Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 345–377.

³⁹ ССПП I–1, 293–297, 309–313; ССПП I–2, 35–41; Р. Поповић, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГПБ 4 (2011) 97–109.

⁴⁰ ...да нѣсамъ воланъ ни да могѣ никадаре забранити ни ѡставити ниедне мое люди ни Влахе ни Срѣвле слободно ходити ѡ Дѡбровникъ тръговати тако соли како ине трърге и все ине свое после слободно вправати, паче ни ине госпде люди да нѣсамъ воланъ прико нашега котара ѡставити ни бранити ходити слободно своими тръзи и с инѣми своими вправами ѡ Дѡбровникъ...да нѣсамъ воланъ ни да могѣ ѡчинити габелѡ втъ продае соли ни гдирь ѡ всемъ нашемѡ котарѡ разма вѡдъ внихъ, гди сѡ наредила господа стара прѣва босанска и срѣпска, а тои есть едно на Дривихъ а дрѡго ѡ Дѡбровникѡ, третие ѡ Которѡ, четвѣрто ѡ Зети ѡ светога Срѣѣа на Бѡгани (ССПП I–2, 124–127). Видети и: D. Kovačević, *Trgovina*, 33–34, 39–40.

⁴¹ ...да не вѡде приѡзма вѡдъ госпцтва ми ни вѡдъ нашихъ люди ниедномѡ Дѡбровчанинѡ, него кон е чимъ дѡжанъ, да таи плаѣа; и тако имъ потвѣрдихъ и потвѣрѣю, да нихъ тръговци и ини нихъ людѣ ходе слободнѡв прико рѡсага и по рѡсагѡ госпцтва ми са всациемъ тръгомъ, плаѣае праве царине, кое сѡ прѣво плаѣали за врѣмень нашихъ родителъ и за мене до рати, не вѡе се ниеднога хѡда ни вѡдъ когарь, тко не би изванъ волк и послѡха нашега...ако ли би се када згодилоу госпцтвѡ ми

но питање учешћа херцегових људи у служењу дубровачких каравана на територији земље Косача.⁴²

Будући да су, посебно у XIV и XV веку, одредбе о трговини углавном биле интегрални део већих и свеобухватнијих свечаних исправа, не можемо говорити и посебним дипломатичким особеностима трговинских повеља, већ само навести основне карактеристике свечаних међудржавних уговора Босне и Дубровника уопште. Они су сматрани репрезентативним документима и исписивани су готово искључиво на листовима пергаментa и оверавани viseћим воштаним печатима, најчешће највећег доступног промера (што није увек подразумевало велики печат пречника преко 8 cm).⁴³ Да се општем изгледу ових докумената придавао велики значај сведоче и одредбе у којима се ауктори извињавају зато што нису употребили свој велики печат.⁴⁴ Врпце којима су печати причвршћивани су на свечаним уговорима углавном биле различитих нијанси црвене боје, мада су забележене и двобојне, црве-

размирити се с кнезомъ и властели дѣрвовачцими...тѣи рать ниеднѣ да не хоѣемомъ ни можемо ѣчинити, не приповидѣвшѣ и не шповидѣвшѣ по нашиехъ поклицарихъ кнезѣ и властеломъ ѣ дѣрвовникѣ вѣдѣ тогаи дне, по коле вѣдемѣ шповидѣти, до три мѣсеце ни ѣчинити имъ кварѣ, ни хъ градѣ ни ни хъ рѣсагѣ ни ни хъ людемъ ни ни хъ иманью, к томѣ да не имамомъ ни хоѣемомъ посегнѣти ни едниемъ хѣдниемъ на ни хъ трѣговце ни на ни хъ иманья ни на инѣ ни хъ люди, кои би се нашили ѣ рѣсагѣ и швласти нашии, или коимъ би се згодилѣмъ прѣко нашега рѣсага минѣти за врѣеме више реченномъ вѣдѣ три мѣсеце, докла годѣ би се испратили и средили са всиемъ благшмъ ни хъ изъ земле госпоцтва ми ѣ дѣрвовникѣ, и инѣдне вѣдѣ би комѣ вола поѣи, да имъ не вѣде ниеднаа заврѣтица ни забава ни вѣднѣтѣа блага ни хъ до рченнога рока (ССП I–2, 72–75).

⁴² ...тко се годѣ ѣговори дѣрвовчанинѣ али трѣговацѣ дѣрвовачки за понесенѣ карвана али кога годѣ понѣса, да га ниѣ воланѣ сврѣѣи дрѣги ни Вла хъ ни Срѣбинѣ до мѣста, докла се шни вѣде наиниш, тко ѣ из нашега рѣсага понѣсникѣ, а свѣга ѣ нашѣ: тко ли би се нашав ѣрвати товаре коимъ посиљемъ али зарѣчити до мѣста ѣговорнога, докла ѣ ѣговоренѣмъ, да плати госпоцтвѣ ми .иѣ. дѣкатѣ (ССП I–2, 74). М. Ј. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937) 119–146; ЛССВ, 281–282 (Ђ. Тошић). Видети и нап. 56.

⁴³ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970; Ј. Stiprišić, *Pomoćne povijesne znanosti i teoriji i praksi*, Zagreb 1972, 14–17; G. Čremošnik, *Studije*, 19–117; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 152–153, 187–195, 219–240. Повеља Павла Радиновића једина је релативно свечана повеља написана на папиру и уједно једина босанска исправа на овом материјалу опскрбљена viseћим печатом.

⁴⁴ И не вѣше моѣ печати велиѣ, одѣнесена вѣше, да този ѣ моѣ печатѣ, ка ѣ при кнѣзи (Зборник, 142). G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. A. Bosanske povelje*, GZM n.s. 3 (1948) 117.

но-жуте врпце.⁴⁵ Док су прве уговорне повеље биле мањих димензија због скупоће пергаментa, и естетски несавршене због слабијег образовања писара, каснији примерци, посебно они из периода краљевства, имали су знатно већу површину. Обласни господари су тежили да надиђу чак и краљеве, па се повеље Косача, а нарочито Павловића убрајају међу највеће и најрепрезентативније јужнословенске повеље средњег века.⁴⁶

Киноварна (црвена) слова била су један од обичаја српске дипломатичке праксе који је пренет у Босну 1377. године. Она су остала владарски резерват и користили су их само краљеви у свечаним исправама, али не доследно, између осталог и зато што је сваки писар давао свој „лични печат“ канцеларијској пракси.⁴⁷ Међу анализираним повељама налазе се на краљевским привилегијама из 1378. и 1461, те на исправи о укидању сланица из 1382. То су уједно и једине повеље са калиграфским потписом. Није постојала нијанса мастила за главни текст које је сматрана свечанијом од других. У употреби су била мастила смеђе, црне и тамноплаве боје. Ова последња боја је карактеристична за босанске канцеларије и не среће се у дипломатичкој пракси других јужних Словена.⁴⁸

Обрасци обликовања унутрашњих састојака тј. формула свечаних уговорних повеља били су независни од врсте одредби које су ти документи садржали. Важност исправе и њеног садржаја желела се дочарати њеном репрезентативношћу, односно њеним спољашњим особеностима (калиграфско писмо, увећани иницијали или одређена слова, монументалне димензије, илуминације – углавном везане за иницијал или крст симболичке инвокације, велики печати, шире маргине).⁴⁹ Унутрашњи састојци су пак имали двојаку улогу. Спољашњи, материјални раскош морао је пратити и вербални, посебно у протоколу, прецизније у аренгалним деловима повеља. Са друге стране, опширност је

⁴⁵ Двобојне врпце забележене су на повељама бана Твртка из 1356. и 1375, Павла Радиновића из 1397. и Гргура Вукосалића из 1418, дакле не на најсвечанијим исправама. G. Čremošnik, *Studije*, 95–106.

⁴⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 119, 151, 154, 157, 169, 172, 174; *Isto* (1951) 97, 103, 109, 113; *Isto* (1952) 276, 278, 281, 286, 295; *Isti*, *Studije*, 27–29, 39–42; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 132, 199–202.

⁴⁷ G. Čremošnik, *Studije*, 47, 76–80; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 212–215.

⁴⁸ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952) *passim*; J. Stipišić, *Potočne povijesne znanosti* 26; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 207–212, 217–218, 507–509.

⁴⁹ J. Stipišić, *Potočne povijesne znanosti*, 153–155; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 187–243.

имала и конкретнији повод и сврху – важни међудржавни уговори имали су обично више ставки, а морали су обилovati и гарантним формулама којима су се договорене одредбе штитиле.⁵⁰

Раскошна титулатура, а од краја XIV века и аренга, имале су за циљ да ауктора, било да се ради о окруженој глави или о обласном господару, прикажу као легитимног владара који располаже како милошћу Божјом, тако и сопственом вољом и надлежностима да дели реч и веру, као и милост која је подразумевала дистрибуцију повластица или поседа.⁵¹ Код међудржавних уговора, па тако и оних са Дубровником, експозиција се обично састојала од петиције дестинатара као корисника милости или као друге уговорне стране, те од аукторовог образложења због чега молиоцима излази у сусрет (обично су то били добри обичаји, спровођење правде или генерацијско пријатељство). На диспозицију тј. на конкретне одредбе уговора „отпадао” је највећи део текста, а ту су своје место налазиле и одредбе везане за трговину.⁵²

Гарантне формуле су укључивале заклетву, састојак најтипичнији управо за свечане уговоре, коју су обе стране касније морале и физички поднети, духовну санкцију којом се прекршиоцима претило казном Бога, светаца и духовних сила уопште, те помен сведока, каткад спојен са заклетвом (посебно у повељама обласних господара), којим се демонстрирала сагласност најважнијих лица у Босанском краљевству или његовим областима, са аукторовим правним чином. Ова пракса имала је везе са устројством босанске државе и са у њој изразито јаким обичајним правом. Док су у банским и краљевским повељама сведоци били водећи представници племства са двора и из државе, дотле су се у исправама магната у тој улози налазили њихови сродници, саплеменици и фамилијари.⁵³ Сагласност чланова породице је у оба случаја сма-

⁵⁰ J. Stipišić, *Potočne povijesne znanosti*, 148–151, 162–163; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 152–155, 511–517.

⁵¹ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 2. Интитулација*, Глас СКА 92 (1913) 119–142; 5. *Аренга*, Глас СКА 94 (1914) 200–208; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 319–350, 369–390.

⁵² С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 7. Интервенција (Петиција)*, Глас СКА 96 (1920) 6–19; 8. *Експозиција (Нарација)*, Глас СКА 96 (1920) 44–53; 9. *Диспозиција*, Глас СКА 96 (1920) 67–71; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 59–97; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 399–413.

⁵³ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 10. Санкција*, Глас СКА 100 (1922) 13–26; 15. *Сведоци*, Глас СКА 110 (1924) 7–18; V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i južnoslavenskoj cirilskoj diplomatiki*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 3 (1954) 27–52; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 413–469. За разлику од даровница, издаваних домаћим великашима, у банским и краљевским уговорима са

трана битном, а на њој су инсистирали и Дубровчани као дестинатари. Из есхатокола свечаних уговора нису изостајали пуна датација (према ери од Христовог рођења) и белешка о конскрипцији тј. о записивању акта, у којој се помињало име, а често и титула писара. Короборација, односно најавна овере печатом није, пак, била нужан део формулара.⁵⁴

*

Посебан тематско-наменски тип исправа чине повеље којима је Дубровчанима додељиван имунитет од појединих царина или је удо-вољавано њиховим жељама за поштовањем старих обичаја везаних за намете или места предвиђена за продају соли. Конкретне царинске повластице обично су издаване као посебни документи, а не у склопу неких општијих међудржавних уговора, мада има изузетака од тог пра-вила.⁵⁵ Настајали су на иницијативу Дубровника, а чини се да су босан-ски владари и обласни господари релативно често стварали повод за тако нешто, мењајући устаљену праксу на терену и неоправдано цари-нећи исту робу више пута на више места. Тако, рецимо, бан Твртко I уочи проглашења краљевства укида све царине Дубровчанима (1375), али се чини да одредбе те повеље нису биле важеће и касније јер се не помињу у свечаном уговору склопљеном у априлу 1378. године.⁵⁶ Ак-

Дубровником уз сведоке се готово никад не помиње додаток „са братијом“, нити територијална јединица (земља или жупа) из које сведок потиче. Ово се може тумачити чињеницом да Дубровчанима није била битна сагласност саплеменика или властео-ског окружења сведока, нити је било потребно да се Босна приказује као композитна држава у међудржавним уговорима. Такође, у привилегијама издатим Дубровнику углавном се није водило рачуна да број сведока буде симболичан (нпр. 12), већ да се ради о људима који су значајни у државној политици или владаревом окружењу.

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 11. Короборација*, Глас СКА 106 (1923) 7–13; 13. *Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 26–32; 14. *Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 65–81; 16. *Печат*, Глас СКА 132 (1928) 13–21; 17. *Датирање*, Глас СКА 132 (1928) 36–45; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 469–511.

⁵⁵ Д. Ковачевић, *Развој и организација царина у средњовековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 229–248; ЛССВ, 792–795 (С. Мишић, А. Веселиновић).

⁵⁶ ...гдѣ се годѣ ѡзима царина ѡ владани господина бана Тврѣтка да се нигдѣре не ѡзме никдна царина на дѣрвовачкомѣ ни на чемре, да к все свободно ѡда всаке царине и ѡд забаве, колико кон годѣ дѣрвовчанинѣ, толко дѣрвовачки конѣ, толико трѣгѣ, цю к годѣ дѣрвовачко да е свободно ѡ владани господина бана Тврѣтка. Яко цю годѣ гредѣ из владанинѣ ѡ дѣрвовникѣ, ако ли из дѣрвовника ѡ владаникѣ, ако ли ви тко понесаль поносѣ чловѣкѣ господина бана да к платиль 'Ѣ' динара а инѣмѣ да к всѣмѣ свободанѣ (ССП I–1, 74). Видети и: Р. Поповић, *Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина*, ССА 5 (2006) 149–156.

тима краљице Јелене Грубе (1397), краља Остоје (1418) и кнеза Гргура Вукосалића Николића (1418) извршено је укидање царина које су наметнуте на местима где то није било предвиђено, а која су се налазила на главним путевима који су са дубровачке територије водили у Босну (на Маслини, код Сланог, у Поповом Пољу на Заблатку у околини Стона).⁵⁷ Посебним актом, Твртко I је изашао у сусрет Дубровнику и 1382. укинуо сланице и солни трг отворен код реке Суторине у Драчевици, крај новоизграђеног града Светог Стефана (тј. Новог, данашњег Херцег Новог).⁵⁸ Одавно је позната чињеница да су Дубровчани инсистирали

⁵⁷ ...да бисмо рекли да не бѣде царѣна ни една прѣкъдѣ Стономъ на Маслини и на Сланомъ ерѣ прово ниесѣ тѣзи биле...како изведемо и вѣнагосмо ерѣ прѣво ниесѣ биле царѣнах на мѣста више писана хотесмо и заповедесмо да не бѣде царѣне ни една прѣкъ Стономъ на Маслини и на Сланомъ ѿд сѣле и до вѣка ерѣ и прѣво ниесѣ биле (1397, Јелена Груба – *ССП I–1*, 239–240); кою им к поставио царѣнѣ Гргѣрѣ Николикѣ ѿ Поповѣ ка [...] за господина краља Твртка ни за краља Давише ни за мене [...] Гргѣрѣ да веке царѣне ни деи ни где прѣво не била [...] ѿ свѣргохѣ (1418, Остоја – *ССП I–1*, 446); ...како по наводѣ зла чловека поставихѣ при Цтономъ на Заблаткѣ царинѣ, тко годи греде ѿ Стона или Дѣрвочанинѣ или Блахѣ или Сръблинѣ или тко ни, и такође и Стона, да плаћа царинѣ...и ни милостиво посилаше и многици ка мни по своихѣ листихѣ, да тѣзи царинѣ свѣргѣ зато, ерѣ прѣво ни де била ни де при Цтономъ...и ѿ моемѣ срѣцѣ видивше, ерѣ ни де ни де годна ни де царина да естѣ при Цтономъ на мѣсти земли, и познавшѣ до истине, да тѣзи царина ни де бити при Цтономъ, и ѿцѣ ѿдѣвише видивѣ записание госпође присвитле госпође кралице Елине, вѣвшѣ господина присвитлога и почтенѣ поменѣтиѣ господина краља Давише, ѿ кови се ѿдрѣжи, да при Цтономъ на ни де мѣстѣ не има бити ни да бѣде ни де царина, цо ѿ Стона али и Стона греде, за то ерѣ никадарѣ ни де прѣво било, и все тои видивѣ и размисливѣ ва срѣци моемѣ наидохѣ и вѣнаидохѣ, да ни де ни де при Цтономъ царина не има бити, толико на ни де, кои греде прико мое земле ѿ Стона, колико кои греде и Стона прико мое земле, и за то свѣргохѣ ю, да е веќе ѿ вѣке не бѣде, ерѣ вѣнаидохѣ за истинѣ, да ни де бити ни де царина при Цтономъ (1418, Гргур Вукосалић – *ССП I–1*, 541–542). Видети и: А. Фостиков, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом*, *ССА* 5 (2006) 173–186.

⁵⁸ ...И тѣзи вѣше рекло краљѣвство ми поставити сланицѣ и да бѣдетѣ трѣгѣ соли продаваниа...затѣ послаше краљѣвствѣ ми властелина свога кнеза Драгоа Гвчетиѣа а моле краљѣвство ми и просе да тѣзи ѿ томѣ мѣстѣ ѿ градѣ и подѣ ни де градѣ не постави краљѣвство ми сланице ни да се соль продак...Дѣрвочанинѣ има законе старе сѣ всѣми рашкими господами да ѿ Приморию не бѣде ни де трѣре поставленѣ нови трѣгѣ развѣ на мѣсто гдѣ кѣстѣ вѣль поставленѣ ѿ прѣвихѣ вѣбични трѣгѣ и мѣста. Да краљѣвство ми развѣвши законе прѣве цо сѣ имѣли Дѣрвочане з господомѣ рашкомѣ да се не море поставити ни де приморие трѣгѣ соли развѣ на вѣбична мѣста, не хотѣ краљѣвство ми потворити законе старе града Дѣрвочанина цо сѣ имали з господомѣ рашкомѣ не болѣ потвердыхѣ како сѣ имали вѣ прѣва законе

рали да се на јужном Јадрану и у његовом непосредном залеђу продаја соли врши искључиво на четири „кумерка солска” (Дријева, Дубровник, Котор, Св. Срђ на ушћу Бојане).⁵⁹

Међутим, питање је у коликој су мери сва ова решења поштована. Тако се за новски трг соли зна да су га обновили представници породице Косача, не обазирјући се углавном на дубровачке протесте и позирање на Тврткову повељу. Ово питање је и касније остало предмет спорова, па је тако већ поменути уговор о савезу између Дубровника и кнеза Владисава Косаче против Владисављевог оца херцега Стјепана из 1451. укључивао клаузулу да кнез нигде неће отворати сланице, већ ће се трговина сољу обављати само на поменута четири места на простору између Неретве и Бојане.⁶⁰

Царине се помињу и повељи Радича Санковића (1391), кратком уговору војводе Радосава Павловића и Дубровника (1441), повељи Петра и Николе Павловића (1454), мировном споразуму херцега Стјепана са градом Св. Влаха (1454) и кратком уговору истог владара (1461). Готово идентичне одредбе садрже и две мање уговорне исправе краља Томаша (1453) и Стефана Томашевића (1461). У скоро свим овим документима ауктори наводе да ће Дубровчани плаћати само законите и „праве” намете.⁶¹

Исправе које су биле посвећене искључиво царинама издаване су у релативно свечаној форми – на пергаменту и са висећим печатом. То-

з господомъ прѣвѣмъ, ѡмоли се краљевство ми по Драгою Дѣрвоникѡ да не вѣдетъ ѡ ѡнѡмъ градѡ любо подѣ градѡмъ трѣгъ соли проданиа до вѣка (ССП I–1, 83–85). Видети и: П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, ГПБ 3 (2010) 69–80.

⁵⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 144, 149–150, 181, 293–295; ЛССВ, 344–346 (М. Маловић Ђукић).

⁶⁰ ССП I–2, 126; D. Kovačević, *Trgovina*, 33–34, 39–40; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, према регистру (со, солане); Е. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 84–87, 96–101, 114–115, 121, 136, 192, 207, 248, 253, 294, 317–318, 348–351, 357. Видети и нап. 38 и 40.

⁶¹ ...ни царине нѣ силе... (1391 – ССП I–1, 127); ...плаќаюќе прааве законите царинк, амин... (1441 – ССП I–1, 642); ...намъ плаќаюќе праве царине, гдѣ подобно ке сѡ биле за доброга споменѡтиа за стрица ми господина краља Твртка и за мене (1453 – ССП I–2, 121); ...плаќае праве царине, кое сѡ прѣво плаќали за врѣмень нашинехъ родитель и за мене до рати (1454 – ССП I–2, 74); ...плаќаюќе праве царине, кое сѡ биле за врѣмена кнеза Павла и господина воеводе Петра и господина воеводе Радосава и господина воеводе Иваниша (1454 – ССП I–2, 150); ...плаќае намъ наше прааве законне царине и вродѡвѡ, гдѣ цѡѡ пристѡи (1461 – ССП I–2, 76); ...да се ѡзѡма на нихъ по законѡ права царина, како е било и за прѣве госпѡде краљевъ босаньскихъ (1461 – ССП I–2, 166).

ме је свакако доприносио и сразмерно опширан текст оваквих повеља. Па опет, оне су формуларом и бројем одредби заостајале за великим међудржавним уговорима свечаног карактера. Њихов настанак је био везан за конкретан повод, а у експозиционим деловима разматране су околности које су претходиле доношењу царинских олакшица или наредби о потпуном укидању царине. Немали део ових аката сачуван је у препису, па је тешко извести опште закључке о њиховим физичким особеностима. Може се, ипак претпоставити да су наведени документи били печашени средњим и мањим печатима, а не великим који су се налазили на даровницама или најважнијим уговорима.⁶² Мањи трговински уговори настали средином XV века у форми прогласа били су још једноставнији, између осталог и зато што су били кратки и типизирани.

Формулар царинских повеља био је једноставнији од обрасца свечаних привилегија, али сложенији од кратких уговора који нису имали никаква обележја свечаног карактера. Изостајале су гарантне формуле, пре свега духовна санкција и заклетва, док су сведоци могли бити присутни. Аренга је, по правилу, такође изостајала, а диспозицији и евентуалној експозицији је претходио спој промулгације и инскрипције.⁶³ Тврткова повеља о укидању сланице је специфична, јер је, као производ канцелара Владоја из Рашке, имала краћу аренгу и свечани потпис.

*

Најстарији сачувани акт босанских владара којим се регулишу текући, „ad hoc” настали проблеми у трговинским односима Дубровника и Босне представља кратка порука бана Стјепана II, настала пре краја новембра 1351, регистрована у канцеларијској књизи и то у италијанском преводу. Можда се ради и о фрагменту или апстрактну нешто веће исправе, за коју се не може поуздано знати ни да ли је имала форму кратке повеље или писма. Њоме је бан дао веру дубровачким трговцима и позвао их да долазе у његову државу без страха, док ће проблеми са онима који су му дужници бити решени у складу са прописима.⁶⁴

⁶² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 219–240, 470–475. Јелена Груба само наводи да користи печат краља Дабише, али не и његов тип.

⁶³ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–517.

⁶⁴ *Fides domini bani Stephani omnibus mercatoribus Ragusii. Uenite in meum districtum sine timore aliquo et non timeatis de aliquo. Et ille, qui est meus debitor, illum inquiram tam de nobilibus hominibus, quam de comunitate cum jure. Et uos ad uoluntatem uestram possitis facere mercationem uestram sicut in Ragusio, non habentes timorem de aliquo* (Д. Јечменица, *Писмо бана Стефана II којим позива дубровачке трговце да слободно тргују у Босни*, ГПБ 5 (2012) 27–31).

Неки уговори који по спољашњим одликама и обиму текста немају сасвим репрезентативан карактер, по својој намени ипак припадају групи свечаних, општијих уговора (нпр. потврдница бана Твртка I из 1356. или уговор кнеза Павла Радиновића из 1397. године). Они се, међутим, могу сматрати својеврсним претечама кратких повеља намењених решавању ефемернијих проблема из домена владарске делатности.⁶⁵ Први прави „обични” уговори којима се регулишу текући послови, па тако и они који се тичу трговине, забележени су у XV веку. Они су изграђени на темељу формулара који се јавио на самом крају XIV века, као словенска прерада или пандан западних латинских образаца коришћених за мање свечана акта (обавештења, изјаве, наредбе, уговори мањег значаја, акредитације). Средином 1430. године довршава се формирање типичне варијанте оваквог формулара, који постаје најучесталије употребљавани шаблон за мање повеље. Такви документи састављани су по прилично устаљеном обрасцу који је најчешће обухватао инвокацију (само симболичку или и симболичку и вербалну), иницијацију, промулгацију у споју са општом инскрипцијом, понекад петицију, диспозицију, короборацију, датум и, каткад, белешку о писару (конскрипцију). Короборација се, уместо у есхатоколу, могла наћи и иза споја промулгације и опште инскрипције, у склопу назива акта који се готово неизоставно називао отвореним листом или отвореним записом.⁶⁶

Диспозитивни делови трговинских уговора који припадају овом дипломатичком типу исправа такође показују висок степен типизације. У њима се углавном налазе одредбе којима босански владари и обласни господари начелно штите дубровачке трговце и њихову робу, гарантујући им пријатељски третман, слободу кретања, плаћање само договорених царина и намета, те забрањујући својим службеницима и поданицима да их узнемиравају, глобе или пљачкају на било који начин.⁶⁷

Пошто је слобода трговине била гарантована већ свечаним уговорима, није сасвим јасно зашто су настајали ови допунски, кратки, „мали” уговори, који имају и обележје наредби или прогласа („*mandatum*”,

⁶⁵ Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 139–150; А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 99–110.

⁶⁶ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 288–289, 351–358, 390–398, 469–479, 511–517.

⁶⁷ О овом типу исправе, заступљеном и код суседа видети: Н. Исаиловић, *Повеља бана Дамјана Хорвата Дубровчанима о слободи трговине*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 2 (2014) 241–253.

„decretum”, „ordinatio”).⁶⁸ Њихово издавање је готово извесно била последица неких догађаја којима се реметила устаљена пракса. Они су могли настати иницијативом Дубровчана, али и босанских владара. Некада се назнаке о разлозима могу наћи у самом акту. Тако краљ Томаш 1453. наводи да ће својом вером и речју гарантовати слободу трговине свим Дубровчанима, изузев „куће Паска Стипашиновића и Латиничића”.⁶⁹ На сличан начин се изразио и бан Стјепан II, у већ поменутој исправи из 1351. године. Са друге стране, не знамо зашто су заштиту од аукторових службеника Дубровчани добили од Радосава Павловића (1441), херцега Стјепана Вукчића Косаче (1461) и краља Стефана Томашевића (1461), јер те повеле не садрже конкретне податке о разлозима свога настанка.⁷⁰ Можда би се понешто могло утврдити

⁶⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 75–89, 151–170, 511–517.

⁶⁹ ...дахъ вѣрѣ и рѣчь нашѣ госпоцкѣ властеличиѣмъ и всимъ тръговцемъ дѣброваччимъ нимъ и ниѣхъ иманию изимаюѣ кѣкѣ Паска Стипашиновиѣа и Латиничиѣа, да слободно ходе и тръгвю по нашемъ рѣсагѣ и миндю ѣ ини рѣсагѣ намъ плаѣаюѣ праве царине, гдѣ подобно ке сѣ биле за доброга споменѣтнѣа за стрица ми господина крапа Тврѣтка и за мене, не боеѣе се ниеднога хѣдога, ни заврѣтице, ни за еданъ придзамъ, ни за едно придѣжие. И заповидамъ нашимъ слѣгамъ, воеводамъ, и кнезавомъ, и инимъ власникомъ нашимъ, гдѣ би се пригоднѣ кон тръговацѣ дѣбровачки ѣ момѣ рѣсагѣ, да ихъ имаю саблѣсти и шбаровати ѣда всаке заврѣтице и пропатити, гдѣ подобно (ССП I–2, 121).

⁷⁰ ...направихъ...по швичаю нашихъ прѣвиехъ и саданихъ повеелъ, да тръговци госпоцтва дѣбровачкомѣа имаю ходити слободно по нашемъ рѣсагѣ и по нашихъ мѣстѣхъ беа всаке хѣдѣкѣ забаве, саблюдени и шбаровани нами и нашими слѣгами, плакаюке праве законите царинѣ амин, да ихъ имамо припатеавати и помагати и шѣ кога моремо насъ и нашегѣ рѣсага чѣвати и шбаривати такои, да и ниѣхъ ш_ниѣхъ балагомъ имамо чѣвати и шбаривати ѣ нашемъ рѣсагѣ (1441, Радосав Павловић – ССП I–1, 642); ...свѣмъ слѣгамъ и тръговцемъ дѣброваччимъ, да ходе и прѣходе слободно и безъсѣмнено прѣко нашега рѣсага своиеми карвани и с инимъ тръгомъ безъ всаке сѣмне и незаконне заврѣтице ѣда насъ и ѣда слѣгѣ нашиехъ, плаѣае намъ наше праве законне царине и бродѣвѣ, гдѣе шѣоу пристои; паче заповѣдамъ воеводамъ, кнезавомъ, жѣпаномъ, цариникомъ, гловаромъ, катѣнаркомъ и всакога стаѣнѣѣ людемъ слѣгамъ нашимъ, тко сѣ подѣ мои послѣхъ, а нѣсѣ сѣпроѣѣ намъ, да се ниткорѣ мои слѣга не задие ни за кога ѣда слѣгѣ и тръговацѣ дѣбровачциехъ ниедномъ незаконномъ заврѣтицѣмъ ни хѣдиемъ ѣчиненикомъ ни за едно стварѣ ни за кое прѣдѣжье, нека ходе и прѣходе слободно и безъсѣмнено; а шѣо сѣ комѣ ѣда моихъ слѣга дѣжни кон дѣбровчанѣ, а ви поѣѣте прѣдѣ кнеза и властели дѣбровачке, да вамъ ѣчине правѣ и шправѣ, ерѣ ми сѣ на тои шѣѣтнѣи (1461, Стјепан Вукчић ССП I–2, 76); ...заповидисмо и заповидамо слѣгамъ кралевѣства ми, воеводамъ, кнезавомъ, жѣпаномъ, цариникомъ и всаке врѣсте власникомъ нашимъ, да ниткорѣ не сми ѣ нашемъ рѣсагѣ ниедномѣ тръговцѣ дѣбровачкомѣ ни слѣгамъ ниѣхъ

истраживањем Државног архива у Дубровнику, прецизније детаљном претрагом канцеларијских књига које се односе на период издавања ових исправа. Овој групи повеља припада и дозвола Стефана Томашевића да се, на молбу дубровачких трговаца, у Босни могу користити динари Дубровачке општине (1461).⁷¹ У више случајева, у исправама ове врсте наводи се да се њиховим одредбама утврђују „добри обичаји” који су важили под претходним владарима или да се напуштена пракса обнавља или проширује новим слободама. Важно је, такође, напоменути да скоро сви документи у овој групи гарантују Дубровчанима да им се неће чинити „забава, безакоње, завртица и новштина”.⁷² Можда у овим изразима треба тражити повод за настанак тих повеља – Дубровчани су их тражили зато што су незаконито били узнемиравани и зато што су трпели притиске од владаревих службеника и поданика.

Повеље овог типа исписиване су, без изузетка, на папиру, најчешће на дволисту насталом пресавијањем листа формата „*carta reale*”. Такав дволист имао је размеру сличну данашњем А4 формату.⁷³ Овера је вршена утиснутим печатом, обично из категорије средњих или, ређе, малих печата. Кроз оба слоја папира, кроз два прореза, провлачена је папирна трака на чије је спојеве наливан восак. Типар је ударан на восак, мада обично не директно, већ преко заштитног комада папира квадратног облика, али ромбично заротираног. Због овог поступка, отисци

џчинити ни едне новџцине ни безакониџ ни заврџтице, него да се џзима на ниџ по законџ права царина, како е било и за прџве госпде кралеџ босанџскихџ, ере имџ смо на тои дали рџчь и вирџ нашџ госпцкџ (1461, Стефан Томашевић – ССПП I–2, 166). Видети и: С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом наређује својим људима да не ометају дубровачке трговце*, ГПБ 1 (2008) 165–170; М. Ивановић, *Повеља херцеза Стефана Вукчића Дубровчанима*, ГПБ 5 (2012) 81–90.

⁷¹ ...да пинезџ ниџ џбровачки џоди по рџсагџ кралеџства ми, како е и прџво џодиџ, и ми, чџвше ниџ почтене и приличне мобе а праве, сатворисмо милостџ нашџ госпцкџ много почтованомџ градџ џбровникџ, нашимџ дразимџ и срџчанимџ приџтелиемџ, кнезџ и властеломџ и всио џпџкини властев џбровачиџ, џсловодисмо и џчинисмо, да ниџ динари џбровачци џоде слободно и да се спрате по нашемџ рџсагџ, да слободно нимџ трџгџю ниџ трџговци ини всаки чловикџ, како е и прџво било за прџве госпде кралеџ босанџскихџ, за то тврџдо заповидамо слџгамџ кралеџства ми, воеводамџ, кнезобомџ, жџпаномџ, цариникомџ свакога станиџ лџдемџ, свакомџ џ своју правџ, да имџ никторџ не има прџзџ тои ни еднџ забавџ џчинити (ССПП I–2, 167). Видети и: С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци*, ССА 7 (2008) 187–194.

⁷² Н. Исаиловић, *Повеља бана Дамјана Хорвата*, 247–252.

⁷³ V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik Historijskog instituta JA 1 (1954) 54–58; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 17–19; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 187–195, 200–202.

печата на оваквим исправама углавном нису довољно рељефни. Наведени отисак увек се налазио одмах испод последњег реда текста, на средишњем делу предње стране акта, а због ограниченог броја словних места у повељи, испод отиска је често остајао обиман неисписан простор.⁷⁴ За разлику од признаница, али и већине свечаних уговора, сви трговински уговори мањег формата имали су, према оријентацији текста, облик положеног правоугаоника (тзв. *landscape* оријентација).⁷⁵

*

Дипломатичка кореспонденција између Босне и Дубровника углавном се обављала на словенском говорном језику који су обе стране активно употребљавале. То је био случај и са трговинским уговорима. Међу 27 исправа у којима се експлицитно помиње питање трговине и царина, само један документ је искључиво латински, а ради се о повељи бана Твртка Котроманића издатог 1356. у време млетачке управе Дубровником.⁷⁶ Сва три примерка Кулинове повеље сачувана су у форми паралелног латинског и словенског текста, док је кратка исправа бана Стјепана II 1351. староиталијански превод изворно словенског акта.⁷⁷

Када је реч о словенском језику, његово име није забележено ни у једном трговинском уговору, а сачувано је у релативно малом броју других исправа. Тај језик се на латинском најчешће називао „*sclavica*” или „*sclavonescha*”, а на словенском „српски”. Није се радило о књижевном, већ о говорном језику, бар када је реч о већини формула. Нешто високопарнији изрази јављали су се у аренгама свечаних повеља издатих након проглашења краљевства 1377. Такође, ране повеље (из XII и XIII века) обележава архаичнији језик, док су касније (из XIV и XV века) практично и данас разумљиве на простору на коме се говори некадашњи српскохрватски језик. Рефлекс јата је вишеструк, често и унутар једног акта. Најзаступљенија је икавица, посебно у документима насталим на подручју средишње и западне Босне, али се срећу и

⁷⁴ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 86–90; G. Čremošnik, *Studije*, 81–91; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 223–228.

⁷⁵ G. Čremošnik, *Studije*, 29–30; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 196–198.

⁷⁶ И у време млетачке превласти ипак доминира преписка на словенском језику или, каткад, двојезична.

⁷⁷ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, Сарајево 1975, 13–92; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 30–35; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 251–254.

(и)јекавица и неразрешен јат, док је екавица ретка, али се и на њу може наићи.⁷⁸

Свечане ћирилске повеље писане су до 1377. искључиво (полу)-уставним писмом, док се након тога из Србије „увози” брзопис. Он је одмах преузео примат у мање репрезентативним документима, док се у насвечанијим смењивао са уставом који је према традицијама босанске дипломатичке писмености био естетски допадљивије писмо. Док је та „дилема” опстајала у краљевским канцеларијама, дотле су писари обласних господара, са једним изузетком, користили брзопис у свим својим свечаним уговорима. Сви документи настали после 1377. којима се регулишу трговинска питања исписани су брзописом. Ретке латинске исправе упућене Дубровнику су, пак, увек и доследно писане готичким писмом канцеларијског типа.⁷⁹

Трговински уговори су важан извор и за терминологију јер у њима срећемо речи којима су означавани роба, трговишта, разне административне службе, врсте новца, појмови везани за царину, закупе, дуговања, узнемиравање трговаца и слично.⁸⁰

Neven Isailović, Ph.D.
Historical Institute, Belgrade

COMMERCIAL TREATIES BETWEEN BOSNIA AND DUBROVNIK (RAGUSA) IN THE MIDDLE AGES: A DIPLOMATICAL OVERVIEW

Summary

Relations between medieval Bosnia and Dubrovnik (Ragusa) were based primarily on trade. The issue of trade was regulated by treaties since the 12th century, when the two countries were not bordering each other. The exchange was intensified during the 14th century, when the Bosnian state expended to Ragusan hinterland, surrounding Dubrovnik in its entirety in 1377, the same year when the Bosnian ruler Tvrtko I was crowned king. During the period of intense decentralization of Bosnia in the last decades of the existence of the state, even regional lords

⁷⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 244–251, 254–259, 265–267.

⁷⁹ G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1990³, 129–143, 154–163, 171–179; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 260–265, 271–274.

⁸⁰ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864.

issued charters in order to regulate their relations with Dubrovnik, with or without the permission of the central government. Economic relations were multiple - the exchange of goods (raw materials and products), lease of regal rights (mines, marketplaces, collection of tax), banking operations (lending and investing money to gain profit). However, among these, the most important remained trade in the narrower sense of the word, since it secured the goods necessary for the normal functioning of both countries. In the domain of trade, the treaties regulated: trading privileges of Dubrovnik, the protection of merchants from officials' harassment and illegal taxes, customs and the liberation from the same, and different remedies in cases of disputes. According to diplomatical characteristics, three types of treaties are known – highly representative charters, lesser charters usually dealing with the issue of tariffs, and *ordinary* bill in the form of a proclamation or order. Basic privileges were given in a form of extensive and solemn international treaties issued on parchment validated by great hanging seals and rich in spiritual and guarantee formulas. Customs duties were abolished by another type of document, with less elaborate text and less guarantee formulas, while *ordinary* (plain) charters resolved current issues, problems and disputes. While customs and immunity charters were written mostly on parchment and with hanging seals as well as solemn ones, the *ordinary* ones were issued on paper, with imprinted seals, in a typical form and with a relatively short content. Almost all treaties between Bosnia and Dubrovnik were written in Slavic (old Serbian) language, with just a few Latin exceptions.